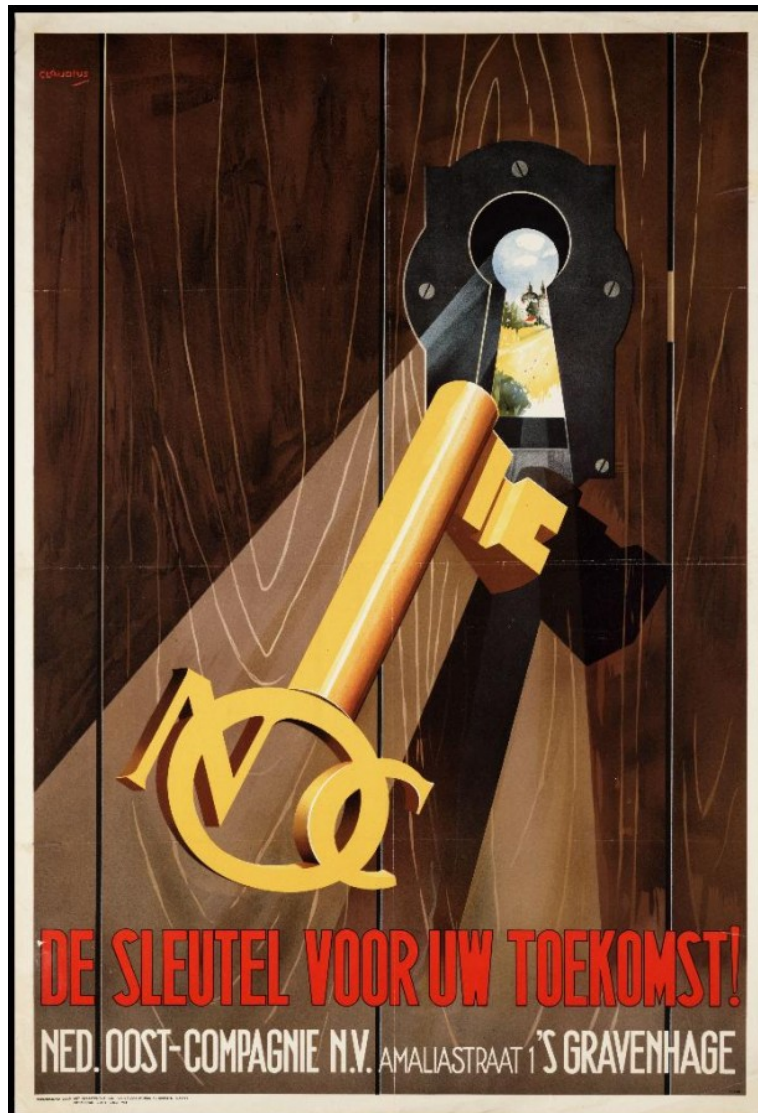

Tussen nationaal en nazistisch

De situering van de Nederlandsche Oost-Compagnie in de Nederlandse samenleving ten tijde van de Duitse bezetting, 1940-1945

Bachelorwerkstuk

Naam:

Huub Vilé

Studentnummer:

s4349563

Begeleider:

dr. M.H.C.H. Leenders

Datum:

15 maart 2017

Inhoudsopgave

Inleiding	3
De Nederlandse Oostcompagnie	4
Het nationaalsocialisme en de Nederlandse identiteit	6
De on-Nederlandse NOC	7
Nederlandse identiteit tijdens de bezetting	10
De oostkolonisatie op papier en in de praktijk	17
Conclusie	24
Bibliografie	27
Literatuur	27
Bronnen	28
Verantwoording	29

Inleiding

In de late herfst van 1941 vertrokken enkele groepen Nederlanders naar het door nazi-Duitsland bezette Oost-Europa. Zij waren geen militairen op weg naar het Oostfront, maar arbeiders en boeren die in deze gebieden Germaanse koloniën zouden stichten om het land te exploiteren ten gunste van de Duitse (en Nederlandse) economie. Deze plannen waren onderdeel van het imperialisme van Hitlers regering, die na mislukte koloniale expedities buiten Europa zijn blik in de richting van Oost-Europa had verschoven. Dit werd versterkt door verschillende opvattingen van Duitse academici. Zo werd een historische parallel gelegd met de Duitse ridderorden die in de middeleeuwen de superieure beschaving naar de Baltische Staten hadden gebracht. Andere wetenschappers beweerden zelfs dat de Germanen de oorspronkelijke bewoners van Oost-Europa waren geweest. In ieder geval was er sprake van een Duitse superioriteit over de Slavische volken en zouden diezelfde volken bevrijd moeten worden van de bolsjewistische onderdrukking en indoctrinatie. In de (nazi-)politiek was het met name Alfred Rosenberg die de exploitatie van het oosten propageerde. Het was diezelfde Rosenberg die vanaf 1941 *Reichminister für die Besetzten Ostgebieten* werd.¹

Dat ook Nederlanders ingezet werden voor deze kolonisatie had alles te maken met de vermeend overeenkomstige Germaanse afkomst. Centraal in het nazi-imperialisme stond namelijk de *germanisering*, waarbij het importeren van Germanen en het verdrijven van niet-Germanen de Duitse greep op Centraal- en Oost-Europa moest versterken en consolideren. Reeds in de vroege jaren van de oorlog waren grootse en minutieus uitgewerkte plannen ontwikkeld, zoals het *Generalplan Ost* en het *Generalsiedlungsplan*.² De grootschalige migratie werd echter uitgesteld tot na de Duitse overwinning. De pioniers die reeds tijdens de oorlog naar deze gebieden uitgezonden werden, moesten zich inspannen om de kolonisatie voor te bereiden.³ Naast Nederlander werd ook in België, Scandinavië, Denemarken en Frankrijk gezocht naar vrijwilligers voor de kolonisatie, maar op de participatie van een viertal bedrijven na kwam er niets van terecht.⁴

¹ David Barnouw, *Oostboeren, zee-germanen en turfstekers. Kolonisatie tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, 2004), 20-22; Voor de samenhang tussen kolonialisme en de Duitse bezetting van Oost-Europa, zie Jürgen Zimmerer, 'The birth of the "Ostland" out of the Spirit of Colonialism: A Postcolonial Perspective on the Nazi Policy of Conquest and Extermination', in: A. Dirk Moses and Dan Stone (red.), *Colonialism and Genocide* (Londen, 2007), 101-123.

² Voor *germanisering* en meer specifiek het *Generalplan Ost* en het *Generalsiedlungsplan*, zie o.a. Mark Mazower, *Hitler's Empire. Nazi Rule in Occupied Europe* (Londen/New York, 2008) en Czesław Madajczyk (red.), *Vom Generalplan Ost zum Generalsiedlungsplan* (München, 1994).

³ Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, *Hitlers Broedervolk. De Nederlandse bijdrage aan de kolonisatiepolitiek van de nazi's in Oost-Europa* (Amsterdam, 2016), 13-16.

⁴ Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, 'The Dutch in the Occupied East and the Holocaust', *Yad Vashem Studies* 39:2 (2011), 56.

De eerste uitzending van Nederlandse boeren en arbeiders, onder verantwoordelijkheid van de Commissie tot Uitzending van Landbouwers naar Oost-Europa (CULANO), was ook geen succes. De Duitsers waren teleurgesteld in het kaliber van de Nederlanders en in hun politieke bevoegdheid. Op hun beurt waren de Nederlanders ontstemd door het slechte ontvangst en de ondergeschikte positie die zij in Oost-Europa hadden gekregen.⁵ De eerdergenoemde *Reichminister für die Besetzten Ostgebieten*, Rosenberg, had de econoom Walter Malletke een functie in het *Ostministerium* toebedeeld en belast met de taak om de buitenlandse deelname aan de exploitatie van de bezette oostgebieden te bevorderen. Na verschillende gesprekken vond Malletke een geschikte partner in Meinoud Rost van Tonningen, de jurist en NSB'er die na de Duitse inval voor zijn politieke loyaliteit beloond was met verschillende (ere)functies. Zo was hij president van de Nederlandse Bank en secretaris-generaal van Financiën en Bijzondere Economische Aangelegenheden, waardoor hij de nodige financiële steun aan projecten in Oost-Europa zou kunnen verzekeren. Bovendien was hij zeer begaan met de Groot Germaanse Gedachte. Onder zijn hoede werd in juni 1942 de Nederlandsche Oostcompagnie (NOC) opgericht. Deze organisatie zou uiteindelijk zo'n 5500 Nederlanders uitzenden naar Oost-Europa.⁶ Uiteindelijk zou ook deze onderneming onsuccesvol blijken en de oostkolonisatie eindigde definitief met het verlies van de gebieden in Oost-Europa aan de Sovjet-Unie.

De Nederlandse Oostcompagnie

Na afloop van de oorlog kwam de boeren en arbeiders hun inzet duur te staan. De Bijzondere Rechtspleging oordeelde dat iedere NOC-vrijwilliger 'hulp of steun heeft verleend aan den vijand of diens handlangers'. Het veelgehoorde argument dat ze zich juist inzetten voor de voedselvoorziening van Nederland werd weerlegd: het helpen van 'den vijand' op agrarisch gebied zou immers volkomen in strijd zijn met de belangen van het Nederlandse volk.⁷ David Barnouw, Amsterdams historicus en voormalig medewerker van het Nederlands instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD), onderzocht voor zijn monografie *Oostboeren, zee-germanen en turfstekers* de motieven van de NOC-vrijwilligers. Hij erkende hierbij verschillende persoonlijke beweegredenen. Zo zouden de pioniersgeest, al dan niet nationaalsocialistisch gegrond, en avontuurzucht een grote rol hebben gespeeld. Ook bood de kolonisatie nieuwe kansen voor mislukte ondernemers. Daarnaast zouden ook de zwarte handel en de smokkel voor sommigen een drijfveer zijn geweest. Bovendien leek het werk in Oost-

⁵ Von Frijtag Drabbe Künzel, *Hitlers Broedervolk*, 89-101.

⁶ Von Frijtag Drabbe Künzel, *Hitlers Broedervolk*, 14 en 107-115.

⁷ 'Uitspraak Tribunaal voor het arrondissement Alkmaar, 10 juli 1946', *Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging* dossier 14600, *Nationaal Archief* (Den Haag)

Europa op het eerste gezicht een veilig alternatief voor de *Arbeitsinsatz* in Duitsland, waarbij men met name bang was voor de bombardementen.⁸

De Utrechtse historica Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel kijkt in haar recent verschenen monografie *Hitlers Broedervolk* ook naar beweegredenen vanuit het oogpunt van bedrijven en organisaties als mede ideologische en maatschappelijke motieven. Het kader van collaboratie en nationaalsocialistische ideologieën, zoals de Groot-Germaanse gedachte, geven volgens haar echter onvoldoende verklaringsgrond. Een driedelige nationale agenda zou eveneens aan de grondslag liggen van de Nederlandse participatie aan de oostkolonisatie. Allereerst was er sprake van een bevolkingsdruk op het platteland. Voor de oorlog was er door middel van polderen, werkverschaffingsprojecten en het stimuleren van emigratie reeds gepoogd deze druk te doen afnemen, maar met onvoldoende resultaat. Koloniën in Oost-Europa boden hiervoor wel een oplossing. Ook zou de kolonisatie nieuwe economische markten kunnen creëren voor Nederlandse personen en firma's. Ten derde speelde het (tijdelijk) verlies van de overzeese koloniën een rol. De Indische koloniën werden sinds het einde van de negentiende eeuw steeds hoger gewaardeerd en nu ze verloren waren geraakt aan Japan zou Nederland haar positie als handels- en imperiale natie in Oost-Europa kunnen hervatten.⁹

Buiten de bovengenoemde monografieën bestaat er weinig literatuur omtrent de Nederlandse participatie aan de oostkolonisatie. Zelfs de boekenserie *Het Koninkrijk der Nederlanden tijdens de Tweede Wereldoorlog* van Lou de Jong bedraagt slechts elf pagina's die vrijwel alleen het ontstaan van de organisatie behandelen.¹⁰ Waar Von Frijtag Drabbe Künzel het werk van Barnouw als enige andere publicatie noemt, wijst Barnouw zelf op enkele andere werken. Hij noemt een drietal dissertaties, waarvan twee ongepubliceerd zijn gebleven, en een artikel van de NIOD-medewerker Karel C. Berkhoff over de representatie van Nederlanders in Russische en Oekraïense bronnen.¹¹ Met name de (ongepubliceerde) dissertatie *De Nederlandse Oost Compagnie N.V.* van F. Naeff is noemenswaardig. Dit onderzoek geeft een beschouwing van de organisatorische structuur van de NOC en toont in verschillende

⁸ Barnouw, *Oostboeren*, 180-183.

⁹ Von Frijtag Drabbe Künzel, *Hitlers Broedervolk*, 16-18 en 22-24.

¹⁰ Lou de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 12 dln (Den Haag, 1969-1994), VI: 449-460.

¹¹ F. Naeff, *De Nederlandse Oost Compagnie N.V. Een onderzoek naar de achtergronden van de Nederlandse Oostinzet en de werkzaamheden van Nederlanders in Oost-Europa onder Duitse bezetting* (onuitgegeven dissertatie, Universiteit van Amsterdam, 1981); Jeroen de Jong, *Naar Oostland willen wij rijden... De bijdrage van de Nederlandse Arbeidsdienst aan de inrichting van een nationaalsocialistische Lebensraum 1942-1944* (onuitgegeven dissertatie, universiteit onbekend, 1989); Koos Bosma, *Ruimte voor een nieuwe tijd. Vormgeving van de Nederlandse regio 1900-1945* (Rotterdam, 1993); Karel C. Berkhoff, 'Het Oostfront en de 'Hollanders'. Nederlanders tijdens de Tweede Wereldoorlog volgens Russische en Oekraïense bronnen', in: Conny Kristel et al., *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam, 2003).

tabellen de herkomst van de vrijwilligers als mede de aantallen waarin en de locaties waarheen ze uitgezonden werden. Zo waren er kwalitatief gezien de meeste vrijwilligers afkomstig uit respectievelijk Zuid-Holland, Noord-Holland en Gelderland. In verhouding met het aantal inwoners per provincie kenden respectievelijk Drenthe, Groningen en Friesland echter het hoogste percentage.¹²

Het nationaalsocialisme en de Nederlandse identiteit

Waar Von Frijtag Drabbe Künzel een onderscheid lijkt te maken tussen motieven van nationaalsocialistische aard en motieven gegrond op een nationale agenda, pleit de Groningse historica Barbara Henkes tegen dergelijke distincties. In haar monografie *Uit liefde voor het volk* noemt ze de aantrekkingskracht van fascistische en nationaalsocialistische ideeën in Nederland zeer onderschat.¹³ Het beeld van Nederland tijdens de bezetting is dankzij bijdragen van de historici Hans Blom en Chris van der Heijden reeds genuanceerd door hun kritiek op het zwart-witdenken in het geschiedbeeld.¹⁴ Volgens Henkes ontbreekt de integratie van de fascistische en nationaalsocialistische ideologieën echter vooralsnog. Zelfs de werken over fascistische of nationaalsocialistische bewegingen diskwalificeren de ideologieën op voorhand of doen ze als ‘Duits’ af.¹⁵ Wel heeft de socioloog Dick Pels reeds in de jaren ‘80 de aantrekkingskracht van het fascisme en nationaalsocialisme vergeleken met die van het socialisme en communisme. Zo vond hij dat antiburgerlijke sentimenten, de revolutionaire voorhoede gedachte en het leiderschapsprincipe in beide radicale stromingen deel uitmaakte van de aantrekkingskracht.¹⁶ Een aanzet tot het benaderen van de bezettingstijd vanuit het nationaalsocialisme werd reeds in de jaren ‘50 gegeven door de historicus Ivo Schöffer, maar hier hebben Nederlandse historici zich later niet meer aan gewaagd. Bovendien ziet Schöffer het nationaalsocialisme als een import vanuit Duitsland en wordt de ideologie derhalve niet in Nederland gelokaliseerd.¹⁷

Ook de wetenschappelijke uitwisseling vlak voor en tijdens de bezetting blijft volgens Henkes onderbelicht. Haar eigen monografie *Uit liefde voor het volk* is een meervoudig biografische benadering van vier volkenkundigen tussen 1918 en 1948. De volkenkunde speelde immers een belangrijke rol in de nazi-ideologie en -politiek. Ze kijkt naar de botsingen

¹² Naeff, *De Nederlandse Oost Compagnie N.V.*, 200-202.

¹³ Barbara Henkes, *Uit liefde voor het volk. Volkenkundigen op zoek naar de Nederlandse identiteit 1918-1948* (Amsterdam, 2005), 16-17.

¹⁴ Zie Chris van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, 2001) en Hans Blom, *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Amsterdam, 2007).

¹⁵ Henkes, *Uit liefde*, 17-20.

¹⁶ Dick Pels, ‘De redelijkheid van het fascisme’, *Socialisme en democratie* 39 (1982); Idem, ‘De zelfkant van het socialisme’, *t.a.p.* 41 (1984).

¹⁷ Ivo Schöffer, *Het nationaalsocialistische beeld van de geschiedenis der Nederland* (Arnhem, 1956).

van individuele academici met de door de bezetters gepropageerde wetenschap en de consequenties die daaraan verbonden werden. Hiervoor verkent ze de verwevenheid van het persoonlijke, wetenschappelijke en politieke domein. Ze concludeert dat de wetenschappelijke opvattingen niet in te delen zijn in ‘goed’ en ‘fout’, omdat ze onderhevig zijn aan de politieke context.¹⁸ Waar er in de volkenkunde veel sprake was van samenwerking met Duitse wetenschappers, erkennen de sociale geografen Ben de Pater en Herman van der Wusten een terughoudende en gemengd ontvangst van de geopolitiek in Nederland. Dat is opmerkelijk, want er bestond in Nederland veel bewondering voor de Duitse wetenschap en de geopolitiek speelde, net als de volkenkunde, in nazi-Duitsland een centrale rol. Van de andere kant viel ook een kritisch ontvangst te verwachten, gezien het neutrale en op internationaal recht gerichte Nederland zijn vraagtekens zou moeten stellen bij de mogelijk politieke consequenties van de discipline. Ook het geografische determinisme zou in Nederland, dat zich immers aan het water ontworsteld had, meer kritiek kunnen verwachten.¹⁹

De on-Nederlandse NOC

De kolonisatie van Oost-Europa is na de Tweede Wereldoorlog weggeschreven als nationaalsocialistische geschiedenis, terwijl de Nederlandse participatie voor de oprichting van de NOC geen nationaalsocialistische fundering kende.²⁰ Von Frijtag Drabbe Künzel heeft het geschiedkundige oordeel van de NOC als (on-Nederlands) nationaalsocialistisch curiosum is door Von Frijtag Drabbe Künzel genuanceerd door de organisatie op te nemen in een bredere nationale geschiedschrijving van landbouwproblematiek, ondernemingsdrift en kolonialisme. Een verdere schakering is mogelijk door juist de nationaalsocialistische aspecten van de NOC te bestuderen en af te spiegelen aan het nationale geheel van denkbeelden. Door te kijken naar de overeenkomsten en verschillen tussen de nationaalsocialistische opvattingen en hun (politieke) tegenhangers, zal dit onderzoek een bijdrage leveren aan de integratie van de nationaalsocialistische denkbeelden in het geschiedbeeld van de Nederlandse samenleving in de periode vlak voor en tijdens de bezetting. De vraag die centraal gesteld wordt, luidt dus als volgt: Hoe zijn de uitlatingen, gedragingen en achtergronden van de Nederlandsche Oostcompagnie te situeren in de Nederlandse samenleving tijdens de bezetting?

¹⁸ Henkes, *Uit liefde*, 357-358.

¹⁹ Ben de Pater en Herman van der Wusten, ‘Duitse *Geopolitik* in vooroorlogs en bezet Nederland: tussen welwillende ontvangst en resolute afwijzing in de wetenschap’, *Tijdschrift voor Wetenschaps- en Universiteitsgeschiedenis* 5:4 (2012), 237-238.

²⁰ Von Frijtag Drabbe Künzel, *Hitlers Broedervolk*, 28; De historicus Jeroen de Jong concludeerde in zijn proefschrift echter dat ook onder de betrokkenen voor oprichten van de NOC een nationaalsocialistische meerderheid bestond.

Alvorens de bedoelde afspiegeling tot stand kan komen, dient er een beeld geschetst te worden van de denkbeelden die onder de algehele Nederlandse bevolking aanwezig waren. Omdat een volledig overzicht onhandelbaar zou zijn en het onderzoek een inbedding in de Nederlandse identiteit betreft, zullen enkel die overtuigingen worden meegenomen die de identiteit van de Nederlandse natie aangaan. Het eerste hoofdstuk buigt zich derhalve over de vraag wat de belangrijkste thema's en uitgangspunten waren waarop Nederlanders hun visie op de identiteit van Nederland baseerde. Hiervoor zal gebruik gemaakt worden van de eerdergenoemde publicaties van Henkes, en De Pater en Van der Wusten. Ook zal een groot deel ontleend worden aan een hoofdstuk uit de monografie *Op zoek naar eigenheid* van de socioloog Rob van Ginkel. In deze monografie geeft Van Ginkel een analyse van visies over en discussies van intellectuelen omtrent de identiteit van de Nederlandse natie van de zestiende eeuw tot de laatste decennia van de twintigste eeuw. Hij kijkt naar de veranderingen in de loop der tijd, (inter)nationale ontwikkelingen, overeenkomsten en verschillen tussen de verschillende woordvoerders, en de wijze waarop de discussie gevoerd werd. Bovendien tracht hij de ideeën zo veel mogelijk in hun politieke en sociaal-culturele context te plaatsen.²¹

In het tweede hoofdstuk wordt er gekeken welke opvattingen door de NOC werden uitgedragen en zullen deze vergeleken worden met de thema's en uitgangspunten uit het eerste hoofdstuk. Er zal zoveel mogelijk geprobeerd worden om zowel de organisatie als de vrijwilligers in deze analyse te betrekken. Hierbij zal de reeds besproken literatuur omtrent de NOC gebruikt worden, als mede een selectie aan bronmateriaal. Voor de analyse uit het oogpunt van de organisatie betreft dit allereerst persartikelen in de legale nieuwsbladen en de algemene correspondentie van de organisatie, zoals deze zijn verzameld door het NIOD. Ook de gebundelde correspondentie van Meinoud Rost van Tonningen kent verschillende brieven die het beleid van en de ideologie achter de NOC betreffen. Voor de analyse vanuit het perspectief van de vrijwilliger kan er een beroep gedaan worden op tribunaalverslagen uit het Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging in het Nationaal Archief te Den Haag. Daarnaast bestaat er een rapportage van de journalist Rob Jaspers, gepubliceerd in *De Gelderlander*, over NOC-vissers die naar het Peipusmeer (tegenwoordig: Peipsimeer) uitgezonden zijn. Hierin zijn interviews met zowel één voormalige NOC-visser als met de lokale bevolking verwerkt. Als laatste bestaat er ook een documentaire van de regisseur Cherry Duyns waarin hij het noodlottige levensverhaal van één der oostboeren, Johan de Vries, verhaalt. Het is belangrijk om dit bronmateriaal kritisch te benaderen. Tijdens de oorlog blijkt de grens tussen propaganda,

²¹ Rob van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid. Denkbeelden en discussies over cultuur en identiteit in Nederland* (Den Haag, 1999), 1-3.

bedoeld om anderen te mobiliseren, en daadwerkelijke overtuiging erg dun. De verhalen na de oorlog zullen uit voorzichtigheid ook niet geheel onvertkend gebleven zijn.

Nederlandse identiteit tijdens de bezetting

In het publieke debat omtrent de Nederlandse identiteit in de periode vlak voor en tijdens de bezetting zijn de verschillende argumenten in te delen in een vijftal domeinen, te weten staat, cultuur, historie, ras en taal. Het overzicht dat de verschillende visies op de Nederlandse identiteit zal in dit hoofdstuk zo veel mogelijk opgesteld zijn naar deze indeling. Om de omvang van het overzicht beperkt te houden is er gekozen om uitsluitend gebruik te maken van secundaire literatuur over de uitlatingen en het handelen van woordvoerders en intellectuelen in het politieke en in het wetenschappelijke veld. Met name de woordvoerders in het politieke veld geven ook een beeld van de opvattingen onder het ‘gewone volk’, gezien hun bewegingen veelal een groot ledenaantal kenden. Vanzelfsprekend zijn de vijf genoemde domeinen geenszins geïsoleerd: er is sprake van een grote verwevenheid. Opvattingen uit de ene categorie interageren met opvattingen uit het andere en er zijn bovendien denkbeelden die überhaupt niet tot een enkel domein beperkt kunnen worden. Eén overtuiging zal zich in dit overzicht van het debat in het bijzonder grensoverschrijdend voordoen, namelijk het idee van een Germaanse fundatie van Nederland en het Nederlandse volk.

Het eerste domein betreft het denken over de Nederlandse staat. De politieke crisis in de jaren ‘30 riep in verschillende kringen twijfels ten opzichte van de parlementaire democratie op. Radicale alternatieven zoals het communisme, fascisme en nationaalsocialisme werden als gevolg hiervan serieus overwogen.²² Deze stromingen kenden allemaal het idee van een organische samenleving, waarbij de maatschappij opgebouwd zou moeten worden uit gemeenschappen (met elk een eigen functie).²³ Deze opvatting is een reactie op het individualisme, en kent zijn oorsprong in de romantiek. Reeds aan het begin van de 19^e eeuw kunnen wij de eerste vertegenwoordigers onderkennen in antirevolutionairen zoals Willem Bilderdijk, Willem Groen van Prinsterer en iets later Abraham Kuyper.²⁴ Een ander kenmerk van deze radicale stromingen was de hang naar een autoritair gezag als tegenhanger van een democratie. Dit zien we onder andere terug bij het fascistische Nationaal Front van Arnold Meijer en de Nationaal Socialistische Beweging (NSB) van Anton Mussert, welke er beide ook een leiderscultus op na hielden.²⁵ Dat deze twee opvattingen zich niet tot de radicale stromingen beperkten, blijkt uit het manifest van de meer gematigde De Nederlandse Unie waarin allebei voorkwamen. Deze eenheidsbeweging kende binnen twee maanden na haar oprichting reeds

²² Henkes, *Uit liefde*, 16.

²³ Pels, ‘Redelijkheid en het fascisme’, 58-68.

²⁴ Ronald Havenaar, *De NSB tussen nationalisme en ‘volkse’ solidariteit. De vooroorlogse ideologie van de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland* (Den Haag, 1983), 45-51.

²⁵ Van Ginkel, *Eigenheid*, 151-154.

400.000 leden. Op het hoogtepunt in het korte bestaan van de beweging was dit aantal opgelopen tot 800.000, zo'n een zesde deel van de volwassen Nederlandse bevolking in die tijd.²⁶

Na de inval van de Duitsers ontstond er discussie over de positie die Nederlanders ten opzichte van de bezettingsmacht moest aannemen. Vertegenwoordigers van de zes belangrijkste politieke partijen op dat moment, de RKSP, SDAP, ARP, CHU, VDB en Liberalen, vormden samen een 'nationaal blok' dat zich fel kantte tegen erkenning van de situatie en zo snel mogelijk de onafhankelijkheid wilde herstellen. De oud-politicus Hendrik Colijn (ARP) pleitte daarentegen voor een tegenregering om in samenwerking met de Duitsers de belangen van Nederland te behartigen. Een soortgelijke positie nam Mussert in, die zijn NSB geschikt achtte om de belangen voor Nederland te behartigen in overstaande van de bezetters. Waar Mussert wel een onafhankelijk Nederland voor ogen had, waren er ook leden van de beweging die bereid waren om het Nederlands staatverband op te geven en onder leiding van Duitsland opgenomen te worden in een Groot Germaans Rijk. Deze stromingen binnen de beweging worden respectievelijk de 'nationale' en de 'volkse' NSB genoemd. Uiteindelijk moest Mussert ingeven en zijn idealen afzweren. Hij legde de eed van trouw af, waarna de NSB de enige toegestane partij in Nederland werd. In feite maakten daarna de SS en de 'volkse' stroming de dienst uit binnen de beweging.²⁷

Het idee van een Groot Germaans Rijk, het leefgebied voor het 'Germaanse ras' dat de Duitse nationaalsocialisten voor ogen hadden, werd grondvest op het zogenoemde geopolitiek, een praktische uitwerking van de politieke geografie ontwikkeld door Karl Haushofer. Deze wetenschap keek naar de betekenis van de geografie van het landoppervlak (zoals de 'natuurlijke' grenzen) voor de staatsvorming en internationale politiek. Dit werd ingebed in een sociaal-darwinistisch wereldbeeld: staten, als organismen geworteld in hun geografische omgeving, zouden elkaar bestrijden om *Lebensraum*. Hoewel de wetenschap, met oog op het Duits imperialisme, centraal stond in de nazi-politiek, heeft het in Nederland uiteindelijk weinig voeten in de aarde gehad op wetenschappelijk gebied. Er werd aanvankelijk weinig aandacht besteed aan deze Duitse wetenschap. Zelfs nadat de geograaf Nicolaas ter Veen in maart '31 een scherpe veroordeling publiceerde. Hij noemde de discipline wetenschappelijk waardeloos en bovendien waarschuwde hij voor het sociale gevaar ervan. In Nederland kreeg hij echter geen weerklank. Het was de geograaf J.G. Loohuis die zou gaan bijdragen aan de geopolitiek en aan het einde van '42 een door de bezetters verschaft leerstoel kreeg

²⁶ Van Ginkel, *Eigenheid*, 140-143; Zie voor een beschrijving van de totstandkoming van en de dynamiek van standpunten binnen de beweging Idem, 140-151.

²⁷ Ibidem, 139 en 151-156.

aangeboden in Utrecht. Zijn invloed was echter klein: de universiteiten draaiden op een laag pitje, gezien veel studenten hadden geweigerd om een loyaliteitsverklaring te tekenen. Bovendien waarschuwde de ondergrondse pers de studenten voor zijn colleges. Zo wist de geopolitiek in Nederland nooit echt van de grond te komen.²⁸

Hoewel de geopolitiek onder de Nederlandse geografen op weinig steun kon rekenen, was dit voor verschillende delen van de bevolking geheel anders. Het idee van een Groot-Germaanse gemeenschap spraken niet alleen nationaalsocialisten aan, maar ook vele volkenkundigen. Zo hekelde de volkenkundige Dirk Jan van der Ven de staatsgrenzen en deed ze af als kunstmatige lijnen die rechtstreeks door de ware gemeenschappen, gebaseerd op taal en cultuur, heenliepen.²⁹ Buiten deze kringen kende de Groot-Germaanse gedachte echter geen grote aanhang. Twee transnationale denkbeelden die meer populariteit genoten, waren het kolonialisme en de Groot-Nederlandse gedachte. Zoals in de inleiding al beschreven is, speelde het koloniale karakter van de Nederlandse staat nog een belangrijke rol. Hier zal later in dit hoofdstuk nog op teruggekomen worden. Een derde concept was de Groot-Nederlandse gedachte. Net zoals bij de Groot-Germaanse variant, bleven de grenzen van de beoogde gemeenschap niet beperkt tot de staatsgrenzen. De Nederlandse gemeenschap kon volgens sommigen uitgebreid worden met Vlaanderen of zelfs met 'Nederlandstalig' Zuid-Afrika. Dit was een opvatting die door zowel Nationaal Front als de 'nationale' NSB werd uitgedragen. Deze onafhankelijke gemeenschap, ook wel aangeduid als 'Dietsland', zou volgens beide partijen idealiter in een Volkenbond met de andere Germaanse culturen samenwerken.³⁰

Of men de vooroorlogse staatsgrenzen wel of niet houdbaar achtte, achter ieder denkbeeld zat een bepaalde opvatting van de Nederlandse cultuur verborgen, die op verschillende manieren een invulling kreeg. Zo werd er veel onderzoek gedaan naar wat men het 'volkskarakter', 'volksziel' of de 'volksaard' noemde. Volkenkundigen inventariseerde en documenteerde plaatselijke en regionale cultuurverschijnselen om het volkskarakter dat hierin besloten zou liggen te ontluiken. Deze tradities zouden zich voornamelijk onder de boeren op het 'ongerepte' platteland gehandhaafd hebben, waardoor velen een romantisch-nostalgisch beeld van het plattelandsleven ontwikkelde.³¹ Zo noemde de volkenkundige Gerda Schaap de 'oereigen wereldbeschouwing van den Germaanschen mensch die van den boer' en zijn wereldbeeld 'natuurgebonden en organische geordend'. Waar deze cultuuruitingen bij Schaap

²⁸ De Pater en Van der Wusten, 'Duitse Geopolitik', 228-235.

²⁹ Van Ginkel, *Eigenheid*, 160.

³⁰ Van Ginkel, *Eigenheid*, 151-154.

³¹ Henkes, *Uit liefde*, 12-23.

duidelijk een nationaalsocialistische inslag kenden, werden diezelfde uitingen ook door antifascistische jeugdidealisten gehanteerd om dat wat typisch Nederlands zou zijn te duiden.³²

In het politieke vertoog speelden boeren, samen met arbeiders, eveneens een belangrijke rol. Voor de vooroorlogse cultuurcritici stond de boer symbool voor traditie, waar de arbeider symbool stond voor moderniteit. Een geïdealiseerd beeld van de 'zuivere' plattelandscultuur werd ingezet als tegengewicht voor het zedeloze, materialistische stadsleven. Het vermeende organisch geordende leven van de boer sloot moeiteloos aan op de organische maatschappij die zowel radicaal rechtse als linkse partijen voor ogen hadden. Ook de Nederlandse Unie zag een wederzijdse toenadering van stad en land als een voorwaarde voor geestelijke vernieuwing en voor de versterking van de Nederlandse samenleving.³³ Van de andere kant leende de verheerlijking van het boerenleven zich ook uit voor propaganda van de nazi's. Het werd gebruikt om culturele overeenkomsten tussen verschillende Nederlandse en Duitse regioën aan te duiden en daarmee het idee van de gezamenlijke Germaanse oorsprong te verstevigen. Zo moest het Nederlandse volk klaargemaakt worden voor een *Anschluss*.³⁴

De hoge waardering van de plattelandscultuur versterkte voor velen ook het belang van de regio. Ook hier maakte de bezetters dankbaar gebruik van middels een soort verdeel-en-heers-tactiek. Tobi Goedewaagen, nationaalsocialist en secretaris-generaal van volksvoorlichting en kunsten, wist zo de katholieke literatuurhistoricus Gerard Knuvelder sterk te beïnvloeden door in een lezing de Hollandse suprematie te hekelen. Ook werd er gepoogd om in Friesland een eigen eenheidsbeweging, als tegenhanger van De Nederlandse Unie, op te zetten. Hoewel deze beweging mislukte en verschillende leden vervolgens hun weg vonden naar De Nederlandse Unie of zelfs het verzet, bestond er een sterk regionaal separatistisch geluid in de noordelijke provinciën. Een SS'er, J.M.N. Kapteyn, werd benoemd tot hoogleraar volkenkunde aan en rector magnificus van de Rijksuniversiteit Groningen en ging de stichting Saxo-Frisia leiden. De secretaris van deze stichting, A.J. van der Molen, sympathiseerde openlijk met de Anschlussgedachte met oog op de vereniging met de Friese 'stamverwanten' in Duitsland. De Friese NSNAP'er Taido Tjapkema ging zelfs zo ver het bestaan van één Nederlands volkskarakter te ontkennen.³⁵

Het regionalisme zorgden echter niet uitsluitend voor verdeeldheid. De katholieke politicus Geert Ruygers meende dat het voor de nieuwe eenheid noodzakelijk was om rekening te houden met het karakter en traditie van het gehele Nederlandse volk. Hij hekelde het idee

³² Van Ginkel, *Eigenheid*, 160-164.

³³ Henkes, *Uit liefde*, 15.

³⁴ Van Ginkel, *Eigenheid*, 164.

³⁵ Van Ginkel, *Eigenheid*, 145-146 en 159-160.

van de protestantse natie en had daarentegen een ‘verscheidenheid binnen eenheid’ voor ogen. De overkoepelende volkseenheid zou zich wortelen in afstamming, taal, zeden en cultuur. Ook de historicus Jan Romein, die bekend stond om zijn marxistische gezindheid, zocht naar de overkoepelende Nederlandse geest. Anders dan Ruygers, en vele anderen, vond hij deze niet in staat, ras of taal. Romein vatte de natie op als historische lotsgemeenschap, gevormd door de historie die gezamenlijk beleefd is. Deze gemeenschap zou echter niet statisch zijn: de inhoud van bepaalde karakteristieken waren onderhevig aan de wisselende historische situaties. In een lezing aan de Universiteit van Amsterdam in november 1940 ging hij in op de historische veranderlijkheid van de veelgeroemde karakteristieken ‘vrijheidszin’ en ‘verdraagzaamheid’. Van Ginkel interpreteert dit als een bewuste reactie op de bezetting.³⁶

Een andere historische opvatting die in deze periode van groot belang was, was de zogeheten driestammenleer. Aanhangers van deze theorie geloofden dat het Nederlandse volk afstamde van een drietal stammen: de Franken, de Friezen en de Saksen. Deze (confederaties van) Germaanse stammen zouden de fundamenteën zijn van de hedendaagse Noordwest-Europese culturen, wat nog zichtbaar zou zijn in de volksrituelen, zeden en gewoontes. Dit idee leende zich uitstekend voor de onderbouwing van zowel de Groot-Nederlandse, als de Groot-Germaanse gedachte. Opnieuw vonden de bezetters hiermee in ingang om de Anschlussgedachte te stimuleren. De Duitse regering steunde bovendien de Duitse volkenkundigen actief om dergelijke ideeën verder uit te werken. Hierbij moet een belangrijke rol toegekend worden aan de cartografie, die door de verbeelding van de gedachten in de vorm van ‘objectieve’ kaarten een grote bijdrage leverde aan de overtuigingskracht.³⁷ Naast een natiebindende toepassing, kende de theorie echter ook een segregerende aanwending. De eerdergenoemde Friese regionalist Tjapkema bracht in zijn opvattingen een hiërarchie aan tussen de drie stammen. Drie Friezen en Saksen waren in zijn optiek ordelijk, vasthoudend en ingekeerd, terwijl de Frank kwebbelig en buigzaam zou zijn. Hij kwam tot de conclusie dat de Friezen het meest ‘Noordse bloed’ hadden.³⁸

Dat het idee van een historische afstamming ook consequenties had voor het denken over ras was evident. Het sociaal darwinisme was erg invloedrijk. Een eerste implicatie hiervan is de opkomst van de erfelijkheidsleer. Toen de ideeën van deze discipline verweven raakten met opvattingen over degeneratie, positieve selectie en raszuiverheid leidde dit tot het idee dat

³⁶ Ibidem, 136-138 en 144.

³⁷ Henkes, *Uit liefde*, 34-35; Voor een analyse op de invloed van (land)kaarten op het creëren van een gemeenschap, zie Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Londen, 1983), 163-186.

³⁸ Van Ginkel, *Eigenheid*, 159-160.

de mens invloed kon uitoefenen op het bevorderen van de volkskracht, bijvoorbeeld door middel van volksplanting en eugenetica. Volgens Henkes zou dit in Nederland echter niet in de praktijk gebracht zijn, daar het op weerstand van de confessionele kringen stuitte.³⁹ Een andere implicatie was het idee dat er een hiërarchie zou bestaan tussen rassen en volken. Aanvankelijk bestond het idee dat er sprake was van een ontwikkeling (en eventueel ook een einddoel) die alle volkeren konden navolgen, maar langzamerhand won het idee van een fysieke én geestelijke superioriteit van het ene ras, volk, groep of individu over het andere aan dominantie. Er werd onderscheid gemaakt tussen meer en minder ontwikkelde volken, ofwel ‘cultuurvolken’ en ‘natuurvolken’. Dit leidde ook tot verheerlijking van het ras. Iets dat ook voor het Germaanse of ‘Noordse’ ras in Nederland gebeurde en ook buiten nationaalsocialistische kringen positief ontvangen werd.⁴⁰

Deze hiërarchische denkbeelden resulteerde in racistische opvattingen, iets dat we eerder al terugzien in het Europese kolonialisme. De Duitse historicus Jürgen Zimmerer meent zelfs dat de ontwikkeling en verspreiding van koloniale mentaliteiten de weg vrijmaakten voor de racistische ideeën in nazi-Duitsland en het (genocidaal) geweld dat daar het resultaat van was.⁴¹ Ook in Nederland bestonden racistische opvattingen. Zowel Nationaal Front als de NSB deden openlijk antisemitische uitspraken, maar met name de SS en de verschillende NSNAP-partijen toonde een virulent racisme. Velen namen echter ook afstand van deze denkbeelden. Zo ook de Nederlandse Unie die aanvankelijk openstond voor een samenwerking met Nationaal Front, maar hiervan afzag toen de besprekingen vastliepen doordat Meijer vast bleef houden aan zijn antisemitische standpunten.⁴²

In het domein van de taal speelt de Germaanse fundatie van de Nederlanders vanzelfsprekend een grote rol, gezien het Nederlands tot de Germaanse talen gerekend wordt. Dat de taal echter een belangrijke positie inneemt voor de nationale identiteit is volgens velen evident. Zoals we eerder hebben gezien achtte Van der Ven taal, samen met cultuur, de belangrijkste gronden voor een gemeenschap en verwierp hij daarmee de staatsgrenzen. De rol die taal daarentegen voor de gemeenschapsgrenzen wordt toebedeeld, kan zowel inkluderend als excluderend zijn. Als categorie voor exclusie werd het bijvoorbeeld ingezet door Mussert. Waar hij sterke overeenkomsten tussen het Nederlandse volk en andere Germaanse volken

³⁹ In feite heeft de SS in het voormalig Jezuïetenklooster Berchmanianum in Nijmegen wel degelijk een Lebensborn project opgezet. Dit is echter in het geheim gebeurd en pas een lange tijd na de oorlog bekend geworden.

⁴⁰ Henkes, *Uit liefde*, 15-16 en 356.

⁴¹ Von Frijtag Drabbe Künzel, *Hitlers Broedervolk*, 21-22; Voor het werk van Zimmerer zelf, zie zijn eerdergenoemde artikel ‘The birth of the “Ostland”’, 101-123.

⁴² Van Ginkel, *Eigenheid*, 151-156.

erkende, was het onder andere de taal die de eigenheid van de Nederlanders bepaalde.⁴³ Op nationaal niveau zie je een omgekeerde beredenering terug bij de regionalist Ruymers. Waar hij het belang van eigenheid van regio's sterk benadrukt, ziet hij taal juist als een natiebindende factor.⁴⁴

Niet alleen de taal an sich, maar ook taalgebruik werd bewust ingezet om ideeën over Nederland uit te dragen. Woorden zoals 'cultuur', 'eigenheid' en 'natie' leenden zich voor de betogen uit alle (politieke) richtingen. Hetzelfde gold echter ook voor woorden die doorgaans tot het nationaalsocialistische idioom worden gerekend, zoals 'volks', 'stam' en 'ras'. Met name onder wetenschappers die zich met de volkenkunde bezighielden waren deze begrippen geen zeldzame verschijning in hun beschouwingen. Het gebruik kon per gelegenheid, groep en individu verschillen. Dit werd minder toen het nationaalsocialisme aan dominantie won, maar de meeste tegenstanders van het nazisme verwierpen hun opvattingen over en daarmee hun taalgebruik omtrent stam en ras niet. Dit is te verklaren door de eerdergenoemde samenvloeiing van het Germaanse denken en de driestammentheorie.⁴⁵

Uit bovenstaand overzicht blijkt het antwoord op de vraag naar de identiteit van Nederland aan de ene kant veelal gebruik te maken van een overeenkomstig scala van categorieën van argumentatie. Vanuit verschillende hoeken van het publieke debat werden staat, cultuur, historie, ras en taal als de belangrijkste kenmerken van de gemeenschap genoemd. Hoe deze kenmerken vervolgens ingevuld werden, blijkt sterk uiteen te lopen. Belangrijk is om te zien dat verschillende ideeën die van grote betekenis waren binnen de nationaalsocialistische ideologie van Duitsland ook een aantrekkingskracht uitoefenden op Nederlanders die op politiek vlak terughoudend of zelfs afkerig waren ten opzichte van het regime van de bezetters. In het volgende hoofdstuk zal gekeken worden hoe de opvattingen die schuilgingen achter de Nederlandsche Oost-Compagnie zich verhouden tot het publieke debat zoals hier is geschetst.

⁴³ Van Ginkel, *Eigenheid*, 152-154.

⁴⁴ *Ibidem*, 144.

⁴⁵ Henkes, *Uit liefde*, 21-26 en 359.

De oostkolonisatie op papier en in de praktijk

Ook in dit hoofdstuk zullen de domeinen staat, cultuur, historie, ras en taal de kapstok vormen van het overzicht dat gegeven zal worden. De belangrijkste uitlatingen en gedragingen van de NOC en in zoverre dat mogelijk is ook van haar vrijwilligers zullen volgens deze verdeling geschetst worden. Ook in dit overzicht moet men zich er van bewust zijn dat er een grote verwevenheid bestond tussen de categorieën. Een ander punt van aandacht betreft het gebruik van primaire bronnen. Een deel van het bronmateriaal bestaat uit krantenartikelen. Vrijwel direct na de bezetting werd de Nederlandse pers gelijkgeschakeld, wat inhield dat de media zich moesten houden aan wat de bezette voorschreef. Deze artikelen geven dus een eenzijdig beeld. Aan de andere kant zijn ze zeer bruikbaar om te achterhalen wat de instanties wel, en dus ook wat ze niet, wilden overbrengen aan het volk. Een ander deel van het bronmateriaal omvat gesprekken met vrijwilligers van de organisatie. Deze hebben echter ruim na afloop van de oorlog plaatsgevonden, waardoor er extra behoedzaamheid van pas komt bij het verbinden van conclusies aan deze verhalen.

Doordat de oprichting van de NOC op initiatief van de bezettingsmacht geschiedde lag er een onmiskenbaar nationaalsocialistische ideologie ten grondslag aan de Nederlandse participatie aan de kolonisatie van Oost-Europa. Deze kolonisatie was onderdeel van de germaniseringsplannen die de Duitsers voor ogen hadden. Ze wilden niet alleen het oosten, maar geheel Europa verenigen in een rijk dat onder leiding van Duitsland stond en waar de Germaanse cultuur dominant zou zijn. Hiervoor was een alliantie van de Germaanse volkeren noodzakelijk. De Nederlandse participatie werd van Nederlandse zijde aanvankelijk, onder CULANO, als politiek-neutraal project gezien. Na de mislukking van deze eerste poging kwam de deelname onder leiding van Rost van Tonningen te staan. Zoals eerder vermeld, was hij een fervent aanhanger van de Groot-Germaanse gedachte. Hij zag de oorlog van Duitsland als noodzakelijkheid om Europa te 'herenigen' onder een Germaanse overheersing. Nederland zou dan ook opgenomen worden in dit Germaanse Rijk, doch als volk dat gelijkwaardig zou zijn aan het Duitse. Deze gelijkwaardigheid moest echter door de Nederlanders verdiend worden en een bijdrage aan de kolonisatie in het oosten was in zijn ogen een belangrijk stap in die richting. Echter, een gehele oplossing van Nederland in het Germaanse geheel was zelfs Rost van Tonningen een stap te ver. Hij achtte het een noodzakelijkheid om op economisch vlak onafhankelijkheid te waarborgen.⁴⁶

⁴⁶ Barnouw, *Oostboeren*, 28-29.

Zoals we in het vorige hoofdstuk hebben gezien kende de Groot-Germaanse gedachte een relatief hoog draagvlak onder volkenkundigen. Daarbuiten was er daarentegen geen groot draagvlak. Het is dan ook niet opmerkelijk dat termen als ‘germanisering’ in de algemene pers, met oog op de werving, niet gehanteerd werden.⁴⁷ Uiteindelijk zou echter een ruime meerderheid van de vrijwilligers gelieerd zijn aan de NSB. Dat stond natuurlijk in schril contrast met de minderheid die de beweging in de Nederlandse samenleving vormde.⁴⁸ Een opvatting die wel door een groter deel van de Nederlandse bevolking werd aangehangen was die van de organische samenleving. Of in dit geval het organisch verband van het bedrijfsleven. Dit blijkt uit de keuze die de NOC-top maakte wanneer er in de voorbesprekingen twee kampen ontstonden. De ene wilde de werkzaamheden beperken tot de tewerkstelling van Nederlanders in Duitse bedrijven, de andere wilde ‘het organisch verband van het bedrijfsleven niet verscheuren’. Bovendien meende Rost van Tonningen dat er historisch gegroeide bedrijfspagemeenschappen bestonden die door de NOC voor de toekomst behouden konden worden.⁴⁹

De gelijkwaardigheid die Rost van Tonningen voor ogen had, bleek minder vanzelfsprekend voor de Duitsers. De eerste uitzendingen klaagden dan ook veelvuldig over hun ondergeschikte posities. Van de andere kant waren de Duitsers ook niet te spreken over het kaliber van de Nederlandse rekruten. Er zou een gebrek zijn aan politieke bevoegdheid en een volledige afwezigheid van het besef in het belang van de missie.⁵⁰ Dat de Duitsers dit zo ervaren hebben, is zeer aannemelijk. In de reportage over NOC-visserij op het Peipusmeer uit *De Gelderlander* vertelt Jan Lageveen over zijn tijd als visser voor de NOC en beweert hij niet op de hoogte te zijn geweest van de staatkundige idealen en migratieplannen die achter de werkzaamheden in Oost-Europa schuilgingen.⁵¹ In de documentaire van Cherry Duyns vertelt de voormalig NOC-boer Johan de Vries ook dat hij zich zonder enige politieke interesses had aangemeld. Er was een tekort aan werkplekken op het platteland en de NOC bood een baan met een goed loon en toekomstperspectief, dus besloot hij om naar het oosten te vertrekken.⁵² Het

⁴⁷ Barnouw, *Oostboeren*, 24; Een uitzondering vormt het periodiek *De Waag*, welke niet partijgebonden was maar wel een sterk autoritaire, antiparlementaire, conservatieve en in toenemende mate pro-Duitse inslag kende.

⁴⁸ Von Frijtag Drabbe Künzel, *Hitlers Broedervolk*, 64.

⁴⁹ M.M. Rost van Tonningen, *Rapport van M.M. Rost van Tonningen voor A.A. Mussert* (Amsterdam, 15 maart 1943), als opgenomen in David Barnouw, *Correspondentie van mr. M.M. Rost van Tonningen. Deel II mei 1942 – mei 1945* (Zutphen, 1993), 184-188.

⁵⁰ Von Frijtag Drabbe Künzel, *Hitlers Broedervolk*, 17-19.

⁵¹ Rob Jaspers, ‘Reportage nederzetting Ned. vissers in Rusland’, *De Gelderlander* (22 juni 1996), bijlage.

⁵² Cherry Duyns (regisseur), *Lotgevallen. De Verlokking* [film] (VPRO, 1982).

was echter niet zo dat de politieke achtergrond van de organisatie verzwegen werd. In het *Rotterdamsch Nieuwsblad* werd op 11 juni 1942 bijvoorbeeld geschreven:

*‘De oprichting van de Nederlandsche Oost-Compagnie, waaraan wij eergisteren reeds een eerste artikel wijdden, stelt opnieuw de vraag naar Neerlands taak in het nieuwe Europa. Die nieuwe (nauw-verbonden en één geheel vormende) Europa komt in ieder geval, hoe ook de oorlog precies verlopen moge en het is zaak om de functie van elk lans, als dienend deel van het Europeesch geheel, nader te bezien.’*⁵³

Hoewel hierin het opdoeken van de Nederlandse staat niet wordt geëxpliciteerd, is de boodschap onmiskenbaar pro-Duits. Er wordt dus bewust gekozen voor een collaborerende houding. Hoe de NOC-boeren en -vissers hier dan toch niet van op de hoogte konden zijn, is eventueel te verklaren door de relatief hoge ongeletterdheid die met name op het Nederlandse platteland nog heersten.

In de gelijkgeschakelde pers werd er veel gebruik gemaakt van koppelingen tussen de geplande bezigheden van de NOC en het vermeende volksziel van de Nederlanders. In het eerdergenoemde artikel uit het *Rotterdamsch Nieuwsblad* van 11 juni 1942 worden drie typen genoemd die uit ons volkskarakter zouden voorkomen en alle karakteristieken die in de pers gehanteerd worden weet te catalogiseren. Het eerste type was de zeeman en symboliseert de scheepsbouw, de waterbouwkunde en de handel. In vele andere artikelen vinden we karakteristieken die moeiteloos op dit type aansluiten, zoals de ‘ondernemingsgeest’, het ‘pioniersbloed’ en het ‘zakelijk inzicht’. Het tweede type is dat van de boer. De Nederlandse landbouw, tuinbouw en veeteelt hebben nergens anders ter wereld zo’n hoog peil bereikt. Deze twee typen worden de hoofdtypen genoemd en uit de vereniging van beide zou de Nederlandse kolonist geboren zijn. Het derde type is dat van de ambachtsman, die dankzij onze eeuwenoude beschaving wereldfaam heeft verworven voor de Nederlandse industrie.⁵⁴

De selectie van karakteristieken lijkt geen duidelijke ideologische focus te hebben. De propaganda voor de NOC was dan ook gericht op het gehele volk, dus zal er bewust gekozen zijn voor kenschetsen die verschillende ideologieën in gemeenschap hadden. Wel is het opvallend dat ze allemaal specifiek gericht zijn op Nederland en niet op het Germaanse volk in het algemeen. Zelfs wanneer er gesproken wordt van ‘zeegermanen’ lijkt hiermee een distinctie toegepast te worden tussen de Nederlanders en de andere Germanen. Deze onafhankelijkheid zie je ook terug in de vooruitblik waarmee het artikel wordt afgesloten. Er wordt immers reeds een ideaalbeeld geschetst van de vorm die de Nederlandse koloniën in Oost-Europa uiteindelijk

⁵³ ‘Zeeman, boer en ambachtsman’, *Rotterdamsche Courant* (11 juni 1942), pagina onbekend.

⁵⁴ ‘Zeeman, boer en ambachtsman’, *Rotterdamsche Courant* (11 juni 1942), pagina onbekend.

zouden moeten krijgen. Gemeenschappen zouden gaan samenleven in dorpjes met een eigen school en kerk. Zo konden ‘onze koloniserende landgenooten’ ook in het oosten zichzelf blijven.⁵⁵ Naast dit natie-overkoepelend perspectief, werd er ook pragmatisch gebruik gemaakt van de regio. Zo werd de campagne voor turfstekers met name in de provincie Drenthe gehouden, gezien daar ook in Nederland de turfstekerij plaatsvond.⁵⁶

Terwijl de genoemde volkskarakteristieken allemaal al in (een redelijke recente) geschiedenis geaard waren, werd er ook volop gebruik gemaakt van historische parallellen. Zo was de naamgeving van de organisatie, overduidelijk, een bewuste verwijzing naar de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC). De kranten stonden vlak na de oprichting van de NOC dan ook vol met grootse aankondigingen waarbij de nieuwe organisatie als een soort hergeboorte van de VOC gepresenteerd werd. Niet alleen de naam en het doel van de organisatie vormden hierbij een parallel, maar ook de situatie waarin beide compagnieën zijn opgericht. Waar ten tijde van de oprichting van de VOC voor het voortbestaan van het Nederlandse volk gestreden werd tegen de Spanjaarden, gebeurden dat nu in de context van de Tweede Wereldoorlog. Ook hier lijkt opnieuw het behoud, of beter gezegd de herwinning van de onafhankelijkheid van Nederland expliciet vermeld te worden.⁵⁷

Een ander belangrijke historische parallel betrof betrekkingen tussen Nederland en Slavische en Baltische gebieden in eerdere tijden. Hierbij valt te denken aan het Hanzenetwerk, maar ook de ietwat vergeten geschiedenis van de *Ostsiedlung*.⁵⁸ Met de *Ostsiedlung* worden globaal genomen drie migratiegolven vanuit het Heilig Roomse Rijk naar de Slavische en Baltische gebieden bedoeld. Aan het eind van de zestiende eeuw trokken mennonitische vluchtelingen naar het huidige Polen (rondom Danzig) en vestigde zich in Pruisen. Vanwege hun waterkundige kennis konden ze bijdragen aan de drooglegging van het gebied, waardoor hen speciale vrijheden werd toegekend om dorpen te stichten.⁵⁹ Hoewel de *Ostsiedlung* hoofdzakelijk Duits is, werd er in de berichtgeving over de NOC toegespitst op de Nederlandse vluchtelingen die deel uitmaakten van deze geschiedenis. Opnieuw wordt er dus gekozen voor een Nederlandse, in plaats van een Germaanse benadering.

Hoezeer de historie van belang geacht werd, blijkt ook uit de positie die de NOC-top voor ogen had voor het Nederlands Oostinstituut. Dit was aanvankelijk de statistiek- en researchafdeling, maar zij moesten ook de (praktische én ideologische) scholing van boeren en

⁵⁵ Ibidem, pagina onbekend.

⁵⁶ Naeff, *De Nederlandsche Oost Compagnie*, 20.

⁵⁷ Zie bijvoorbeeld ‘Twee Compagnieën’, *Algemeen Handelsblad* (10 juni 1942), pagina onbekend.

⁵⁸ Zie bijvoorbeeld ‘Naar Oostland’, *Dordrecht Nieuwsblad* (11 juni 1942), pagina onbekend.

⁵⁹ Michał Wenderski, ‘“Hollandse” dorpen in Polen: Hoe anders waren ze eigenlijk?’, *Werkwinkel* 10:1 (2015), 52-53.

werklieden, als voorbereiding op de kolonisatie, op zich gaan nemen. Bovendien moesten zij onderzoeken gaan opzetten naar de mogelijkheden voor de Nederlandse participatie van de oostkolonisatie, als mede naar Mennonietenkoloniën en handelsbewegingen vanuit Nederland naar het oosten.⁶⁰ Op deze manier werd er actief ingezet om het vergeten verhaal van de mennonitische vluchtelingen te integreren in het collectief geheugen om zo de oostkolonisatie gemakkelijker verenigbaar te maken met de lotsverbondenheid, zoals Romein deze bedoelde. Opvallend is ook dat er gezwegen wordt over de driestammenleer of zelfs afstamming in het algemeen, wat zoals we hebben gezien in het eerste hoofdstuk indertijd erg gebruikelijk was.

In zijn monografie merkt Barnouw op dat er een duidelijk raciale toon kenbaar is in de uitingen van de NOC.⁶¹ Zowel in de krantenartikelen als in de persoonlijke correspondentie van Rost van Tonningen vind je echter een gematigde toon. Enkele keren wordt er gesproken over het Germaanse ras of volk, maar hier wordt geen gedachte van superioriteit over anderen aan gekoppeld. Dergelijke bewoordingen komen wel voor in verhandelingen aangaande de NOC in *De Waag*, maar deze artikelen zijn niet afkomstig vanuit NOC-functionarissen. De ideologie achter de oostkolonisatie had echter een onmiskenbaar raciaal component. De germanisering (door middel van volksplanting) is een sociaal-darwinistisch idee in lijn met de erfelijkheidsleer. Er is immers sprake van een beïnvloeding van de vermeende ‘kwaliteit’ van het volk. Ook de NOC kende een selectieprocedure om de fysieke en ideologische kwaliteit van de vrijwilligers te bepalen. Ook zou er propaganda verspreid worden betreft de gewenste houding ten opzichte van andere etniciteiten in Oost-Europa.⁶²

De weinige vrijwilligers die na de oorlog over hun tijd bij de NOC hebben gesproken, zeggen niets op te hebben gehad met de racistische denkbeelden van de nationaalsocialisten. De visser Lageveen vertelt over het goede contact dat hij erop nahield met de lokale Russische bevolking. Hij zou ook regelmatig, tegen de regels van de Duitsers in, gunsten hebben verleend aan hen, waaraan hij de bijnaam *dobre Jan* (goede Jan) had overgehouden. De journalist Rob Jaspers is dit nagegaan op locatie en de bewoners konden de verhalen van Lageveen beamen. De bewoners waren bovendien uitsluitend positief en vertelden ook over conflicten tussen de Duitsers en de Nederlanders. Ook zou een plaatselijke bewoonster met een van de vissers mee zijn gegaan naar Nederland. Dit heeft Jaspers echter niet kunnen bevestigen.⁶³ Ook de boer De Vries vertelt de plaatselijke bevolking, die onder zijn toezicht werkzaam waren, goed behandeld te hebben. Hij is echter na afloop van de oorlog door diezelfde bevolking aangegeven bij de

⁶⁰ Barnouw, *Correspondentie Rost van Tonningen II*, 13.

⁶¹ Barnouw, *Oostboeren*, 31.

⁶² Von Frijtag Drabbe Künzel, ‘The Dutch in the Occupied East’, 65-66.

⁶³ Jaspers, ‘Reportage’, 1.

Sovjets, waarna hij vijf jaar vast heeft gezeten in een goelag.⁶⁴ De verhoudingen tussen de NOC-vrijwilligers en de plaatselijke bevolking zal dus van plaats tot plaats en van groep tot groep verschild hebben.

De houding ten opzichte van de joodse bevolking vertelt een ander verhaal. Waar de organisatie in haar propaganda zweeg over de joden – waarschijnlijk omdat zij geen deel uitmaakte van de verbeelde utopie – is het onduidelijk of de vrijwilligers in aanraking zijn gekomen met het Duitse beleid ten aanzien van de joden. Von Frijtag Drabbe Künzel onderzocht deze betrekkingen voor een artikel in het Israëliësch tijdschrift voor shoah-studies, *Yad Vashem Studies*. Zij kwam tot de conclusie dat de Nederlanders inderdaad getuigen moeten zijn geweest van zowel de getto's, de werkkampen als het openlijk geweld tegen joden. Bovendien zouden er joden werkzaam zijn geweest op de accommodaties en bedrijven waar de Nederlanders woonden en werkten. Er zijn echter geen aanwijzingen voor enig protest vanuit de Nederlanders. Ook is het onbeslist of er buiten de werkverrichtingen sprake is geweest van enige interactie tussen beiden. Wel was er een toenemende angst voor partizanen en wraakzuchtige joden merkbaar aan het einde van de oorlog. Deze angst was overigens niet geheel ongegrond, aangezien ten minste 55 Nederlanders zijn omgekomen naar aanleiding van partizanengeweld.⁶⁵

Het laatste domein, dat van de taal, is lastig te duiden. Zo worden termen als 'volk' en 'germaans(ch)' in de meeste krantenartikelen gebruikt. Dit is echter, zoals we in het vorige hoofdstuk hebben gezien, niet bijzonder kenmerkend voor het nationaalsocialisme, dan wel enige andere opvatting of ideologie. Een woord als 'ras' wordt daarentegen vrijwel niet gehanteerd. Het lijkt er dus op dat het taalgebruik, met oog op de werving, zo neutraal mogelijk is gehouden. In de interne correspondentie wordt vaker steviger taalgebruik aangetroffen.⁶⁶ Ook het meer pragmatische aspect van dit domein, namelijk de omgangstaal, geeft geen blijk van de germaniseringsideeën die achter de organisatie schuilgingen. Vanzelfsprekend was de taal van de propaganda Nederlands en was Duits de omgangstaal voor de samenwerking met de bezettingsmacht. Opvallend is bovendien dat de organisatie, op verzoek van geïnteresseerden, overging op het aanbieden van cursussen in het Russisch.⁶⁷

Ook voor de NOC blijken alle vijf de domeinen een inzicht te geven in de opvattingen van de betrokkenen. Opvallend is de harde scheidslijn die op basis van de verhalen van de visser

⁶⁴ Duyns, *Lotgevallen. De Verlokking* [film]

⁶⁵ Von Frijtag Drabbe Künzel, 'The Duch in the Occupied East', 67-77.

⁶⁶ 'Algemene correspondentie NOC', *Nederlandse Oost Compagnie*, Archiefnummer 176, Nederlands instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (Amsterdam).

⁶⁷ 'Nederlanders leren Russisch', *Dordrechtse Courant* (28 oktober 1943), 1.

Lageveen en de boer De Vries tussen de organisatie en haar vrijwilligers op te maken is. Het is echter een lastige opgave om een evidente duiding te geven van de politieke en sociale context van de uitlatingen en gedragingen van de betrokkenen. In de conclusie die hierop volgt, zal de Nederlandsche Oost-Compagnie aan de hand van de hoofdlijnen van beide hoofdstukken gesitueerd worden in de Nederlandse samenleving tijdens de bezetting.

Conclusie

Om vast te stellen hoe de uitlatingen, gedragingen en achtergronden van de Nederlandsche Oost-Compagnie gesitueerd kunnen worden in de Nederlandse samenleving tijdens de bezetting, is er in het eerste hoofdstuk een overzicht van het publieke debat in en over Nederland in de periode vlak voor en tijdens de bezetting geschetst. Hiervoor is er gebruik gemaakt van een indeling in vijf domeinen: staat, cultuur, historie, ras en taal. Eenzelfde indeling is vervolgens gebruikt om een voorstelling te maken van de uitlatingen, gedragingen en achtergronden van de NOC. Door de beschouwingen in beide hoofdstukken aan elkaar af te spiegelen kan er mogelijk iets meer gezegd worden over de verenigbaarheid tussen de NOC en de Nederlandse samenleving tijdens de bezetting.

Doordat de organisatie een initiatief was van nazi-Duitsland en door de NSB'er Rost van Tonningen geleid werd, is de ideologische achtergrond onmiskenbaar nationaalsocialistisch. Dat blijkt uit het ideaal van de organische bedrijfsgemeenschappen op basis waarvan de organisatiestructuur opgezet werd. Dit ideaal ligt in de lijn van het idee van een organische samenleving, zoals dat in extreemrechtse en -linkse kringen, maar ook bij de meer gematigde eenheidsbeweging *De Nederlandse Unie* populair was. Minder populair was de Groot-Germaanse gedachte waar de NOC als onderdeel van de germanisering van Europa onomstotelijk mee geassocieerd kan worden. Dit is een opvatting die zelfs binnen de groepering van nationaalsocialisten een beperkte aanhang kende. De vrijwilligers die in dienst zouden gaan van de organisatie waren dan ook grotendeels NSB'er. Een ander deel zegt niet geweten te hebben van de germaniseringsplannen.

Het romantisch-nostalgisch beeld van het plattelandsleven dat als reactie op het modernisme, de individualisering en het materialisme aan populariteit won in de jaren '30 stond, althans in de propaganda, minder centraal dan bijvoorbeeld in de volkenkunde. De boer moest in de uitlatingen van de NOC zijn positie als onderdeel van de volksaard delen met de zeeman, waaraan nationale kernbegrippen als handel, ondernemen en waterbouwkunde gekoppeld werden. In mindere mate werd ook de ambachtsman, symbool voor de 'wereldbepaalde' Nederlandse industrie, zo'n positie toebedeeld. Opvallend is dat er geen duidelijke ideologische focus is en dat niet het Germaanse karakter wordt benadrukt, maar er gekozen wordt voor het portretteren van een Nederlandse, nationalistische volksgeest. Regionalisme wordt, anders dan door de bezetter, niet ingezet als instrument voor een verdeel-en-heerstactiek, maar louter pragmatisch voor het bevorderen van de werving. Dat komt er simpelweg op neer dat bepaalde beroepsgroepen daar gezocht werden, waar ook in Nederland die industrie geconcentreerd was.

Het domein van geschiedenis blijkt van groot belang voor de NOC. In de propaganda wordt uitgebreid gebruik gemaakt van historische parallellen. De meest overduidelijk verbinding wordt gelegd met de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), waar de naam NOC ook op is gebaseerd. Hiermee werd ingespeeld op de koloniale traditie van Nederland, die sinds het eind van de negentiende eeuw steeds meer gewaardeerd werd en daarom de perfecte bestaansgrond vormde voor het kolonisatieproject in Oost-Europa. Andere historische parallellen benadrukte de Nederlandse betrekkingen met de gebieden in het oosten. Belangrijk hierin waren de Hanzesteden en de *Ostsiedlung*. Opnieuw werd er ingespeeld op een onafhankelijke, Nederlandse volksgeest. De *Ostsiedlung* was daarmee een vreemde eend in de bijt, omdat het een vergeten stuk geschiedenis was dat bovendien niet direct behoorde tot de lotsverbondenheid van de Nederlanders, omdat de menonitische vluchtelingen weinig tot geen betrekkingen met Nederland behielden. Het belang van de geschiedenis voor de NOC werd benadrukt door de leeropdracht die het Nederlands Oostinstituut kreeg om de historische betrekkingen met Oost-Europa nader te onderzoeken.

In de secundaire literatuur wordt het racistische karakter van de NOC vaak aangehaald. In lijn met de onlosmakelijk aan het sociaal-darwinisme verbonden germaniseringsplannen valt dit ook te verklaren. De uitlatingen over de organisatie in krantenartikelen is echter gematigd. Net zoals het begrip ‘germanisering’ worden begrippen omtrent ras vermeden, waarschijnlijk met oog op de werving die ook politieke tegenstanders moest weten te mobiliseren. Ook in de verhalen van voormalige vrijwilligers speelt racisme geen rol. Zij getuigen van een vreedzame omgang met de lokale bevolking, welke in het geval van de visser Lageveen ook beaamd werd door de Russen bij het Peipusmeer. Echter, van Rost van Tonningen is bekend dat hij openlijk antisemitisch was. Bovendien heeft Von Frijtag Drabbe Künzel aangetoond dat verschillende Nederlandse boeren en arbeiders wel degelijk de Joodse getto’s en werkkampen en het openlijk geweld tegen deze bevolkingsgroep meegemaakt hebben. Het gebrek aan protest en de toenemende angst voor de (joodse) partizanen aan het einde van de oorlog wijzen echter op een antisemitische instelling.

Het taalgebruik is moeilijk te duiden. In de krantenartikelen bezigde ze een gematigde toon, maar de interne correspondentie laat al meer harde bewoordingen zien. Het gebruik van bepaalde termen is in deze periode überhaupt moeilijk te peilen, gezien ook termen ‘ras’ en ‘volks-‘ door vertegenwoordigers van allerlei verschillende politieke richtingen en ideologieën gebruikt werd. De meest opvallende bevinding in het domein van de taal is het feit dat er Russische taalcursussen aangeboden werden. Terwijl de kolonisatie de Nederlanders moest

voorbereiden op het stichten van Germaanse koloniën in Oost-Europa, werd er gekozen om een Slavische taal te instrueren.

Dat de propaganda inhoudelijk kon afwijken van de ideologische achtergrond van de NOC-top, maakt duidelijk dat de organisatie in feite over twee verschillende ‘stemmen’ beschikte. De stem van de hoge functionarissen binnen de organisatie was onmiskenbaar van nationaalsocialistische aard. Deze bestuurders behoorden tot de zogeheten ‘volkse’ stroming binnen de NSB en hingen de Groot-Germaanse gedachte aan. Ondanks dat zij geloofden in een Groot Germaans rijk onder leiding van Duitsland, hielden zij er, zoals Von Freitag Drabbe Künzel aangeeft, ook nog een nationale agenda op na. De andere stem van de NOC, de propaganda, kende in tegenstelling tot de NOC-top een erg nationalistische insteek. Hoewel deze stem waarschijnlijk een retorisch instrument was om de werving voorspoediger te laten verlopen, was deze wel van grote invloed op de beeldvorming van externen over de organisatie. Dit maakt het ook begrijpelijk dat vrijwilligers niet per se op de hoogte hoefden te zijn van de germaniseringsplannen die achter de kolonisatie schuilgingen.

Bibliografie

Literatuur

1. Anderson, Benedict, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Londen, 1983).
2. Barnouw, David, *Correspondentie van MR. M.M. Rost van Tonningen. Deel II mei 1942 – mei 1945* (Zutphen, 1993).
3. Barnouw, David, *Oostboeren, zee-germanen en turfstekers. Kolonisatie tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, 2004).
4. Barnouw, David, 'To Ostland. We want to drive', in: Koninklijke Nederlandse Ambassade in Riga, *Beyond traditional borders. Eight centuries of Latvian-Dutch relations* (Riga, 2006), 125-127.
5. Berckhoff, Karel C., 'Het Oostfront en de Hollanders. Nederlanders tijdens de Tweede Wereldoorlog volgens Russische en Oekraïense bronnen', in: Conny Kristel et al., *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam, 2003).
6. Blom, Hans, *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Amsterdam, 2007).
7. Bosma, Kees, *Ruimte voor een nieuwe tijd: vormgeving van de Nederlandse regio 1900-1945* (Rotterdam, 1993).
8. Couwenberg, S.W., 'Nationale identiteit: van Nederlands probleem tot Nederlandse uitdaging', in: S.W. Couwenberg (red.), *Nationale identiteit. Van Nederlands probleem tot Nederlandse uitdaging* (Budel, 2001), 9-61.
9. De Jong, Jeroen, *Naar Oostland willen wij rijden... De bijdrage van de Nederlandse Arbeidsdienst aan de inrichting van een nationaalsocialistische Lebensraum 1942-1944* (onuitgegeven dissertatie, universiteit onbekend, 1989).
10. De Jong, Lou, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* 12 dln. (Den Haag, 1969-1994), VI.
11. De Pater, Ben, en Herman van der Wusten, 'Duitse Geopolitik in vooroorlogs en bezet Nederland: tussen welwillende ontvangst en resolute afwijzing in de wetenschap', *Tijdschrift voor Wetenschaps- en Universiteitsgeschiedenis* 5:4 (2012), 225-239.
12. Fraenkel-Verkade, E., en A.J. van der Leeuw, *Correspondentie van MR. M.M. Rost van Tonningen. Deel I 1921 – mei 1942* (Den Haag, 1967).
13. Havenaar, Ronald, *De NSB tussen nationalisme en 'volkse' solidariteit. De vooroorlogse ideologie van de Nationaalsocialistische Beweging in Nederland* (Den Haag, 1983).
14. Henkes, Barbara, *Uit liefde voor het volk. Volkenkundigen op zoek naar de Nederlandse identiteit 1919-1948* (Amsterdam, 2005).
15. Hobsbawm, Eric, and Terence Ranger (red.), *The Invention of Tradition* (Cambridge, 1983).
16. Madajczyk, Czesław (red.), *Vom Generalplan Ost zum Generalsiedlungsplan* (München, 1994).
17. Margry, Peter Jan, en Herman Roodenburg (red.), *Reframing Dutch Culture. Between Otherness and Authenticity* (Farnham, 2007).
18. Mazower, Mark, *Hitler's Empire. Nazi Rule in Occupied Europe* (London/New York, 2008).
19. Naeff, F., *De Nederlandse Oost Compagnie N.V. Een onderzoek naar de achtergronden van de Nederlandse Oostinzet en de werkzaamheden van de Nederlands in Oost-Europa onder Duitse bezetting* (onuitgegeven dissertatie, Universiteit van Amsterdam, 1981).
20. Pels, Dick, 'Redelijkheid en het fascisme', *Socialisme en Democratie* 39 (1982), 58-68.
21. Pels, Dick, 'De zelfkant van het socialisme', *Socialisme en Democratie* 10 (1984), 367-373.
22. Schöffner, Ivo, *Het nationaalsocialistische beeld van de geschiedenis der Nederland* (Arnhem, 1956).
23. Van Bommel, Maarten, *De verborgen schaduw: de tabakshandelaar van Nikolajev. Een Nederlander in de Oekraïne in 1944* (Soesterberg, 2011).

24. Van der Heijden, Chris, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, 2001).
25. Van Ginkel, Rob, *Op zoek naar eigenheid. Denkbeelden en discussies over cultuur en identiteit in Nederland* (Den Haag, 1999).
26. Von Frijtag Drabbe Kunzel, Geraldien, 'The Dutch in the Occupied East and the Holocaust', *Yad Vashem Studies* 39:2 (2011), 55-79.
27. Von Frijtag Drabbe Kunzel, Geraldien, *Hitlers Broedervolk. De Nederlandse bijdrage aan de kolonisatiepolitiek van de nazi's in Oost-Europa* (Amsterdam, 2016).
28. Wenderski, Michał, "Hollandse' dorpen in Polen: Hoe anders waren ze eigenlijk?", *Werkwinkel* 10:1 (2015), 51-64.
29. Zimmerer, Jürgen, 'The birth of the "Ostland" out of the Spirit of Colonialism: A Postcolonial Perspective on the Nazi Policy of Conquest and Extermination', in: A. Dirk Moses en Dan Stone (red.), *Colonialism and Genocide* (Londen, 2007), 101-123.

Bronnen

1. *Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging*, Nationaal Archief (Den Haag)
 - Dossier 14600
2. Duyns, Cherry (regisseur), *Lotgevallen. De Verlokking* [Film] (VPRO, 1982).
3. Jaspers, Rob, 'Reportage nederzetting Ned. Vissers in Rusland', *De Gelderlander* (22 juni 1996), 1.
4. *Nederlandse Oost Compagnie*, Archiefnummer 176, Nederlands Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (Amsterdam)
 - 3-13 – Krantenknipsels, 1942-1944
 - 16 – Algemene correspondentie NOC

Verantwoording

Op het voorblad is een propaganda-affiche van de Nederlandsche Oost-Compagnie uit 1943 afgebeeld. De afbeelding is afkomstig van het Nederlands Instituut voor oorlogs-, holocaust- en genocidestudies (NIOD).

Voor het tweede hoofdstuk is er gebruik gemaakt van verschillende krantenartikelen uit de verzameling krantenknipsels van het NIOD. Omdat slechts de artikelen in uitgesneden vorm bewaard zijn, is helaas niet overal het paginanummer bekend.